

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ И ТОМИСЛАВ ПРОТИЋ

**ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА У ДРАГАЧЕВУ ТОКОМ ЛЕТА
1943. ГОДИНЕ**

Година 1943. била је изузетно тешка и трагична за становништво Драгачева. Јер, хапсили су, тада, и злостављали, убијали и одводили у логоре, палили куће и остале економске и јавне зграде, пљачкали домаћинства и уништавали поједина добра Немци и Бугари, а иза њих нису изостајали ни домаћи издајници, нарочито четници. На удару су непрекидно били преживели борци Драгачевског партизанског батаљона и других партизанских јединица у којима су се 1941. године борили борци из Драгачева, партијски радници и њихове породице, одборници народноослободилачких одбора, сарадници, симпатизери и помагачи НОП-а, али и остали мирни грађани, којима је заиста тешко падало бреме окупације и најцрњег терора, који су завели окупатори и њихови сарадници — домаћи издајници.

Изузетно тешка је била читава та 1943. година. Убиства и прогони, одвођења у логоре, батинања грађана, паљевине, уништавање добара и пљачке — непрекидно су трајали. Терор је био жесток, а неколико података, које истичемо, најречитије сведоче то време. Наиме, тада је животе у Драгачеву изгубило укупно 66 бораца, 28

симпатизера и 254 жртве фашистичког терора.¹ Истовремено, запаљено је, уништено или тешко оштећено близу 1.500 кућа и других економских зграда од 1.661, колико их је спаљено или срушено током читавог рата.² Велики број људи одведен је у логоре. Уз то, уништавани су воћњаци, пољопривредни алат и опрема, летина и шуме, а пљачкане животне намирнице, стока нарочито, девојачка спрема, новац и драгоцености.³

Било је то време опште несигурности, време бежанија и смрти. Не зна се ко је био суровији: Немци или Бугари, недићевци или четници. Страдале су породице припадника НОП-а, али и други грађани. Убијани су и одвођени у затворе и логоре људи и жене, старци и деца.

Ипак, најтеже је било у току лета 1943. године. Тачније: од маја до октобра. Јер, осим четника и недићеваца, тада су, једно време, у Гучи боравили и Немци, изведено је више њихових муњевитих казненых експедиција ширег замаха, што су учинили, средином августа, и Бугари. Када су се они повлачили, „на сцену су ступили“ четници — да убијају, хапсе, батинају, пљачкају и отимају.

Не занемарујући четничке злочине у то време, који су управо и добили у жестини, ми ћемо се посебно задржати на расветљавању злочина окупатора — Немаца и Бугара у Драгачеву у току лета те године, указујући и на неке друге моменте, не заобилазећи ни терор домаћих издајника.

ЗЛОЧИНИ НЕМАЦА

Никад у Драгачеву, изузев у лето 1943. године, није дуже боравила нека већа немачка оружана јединица. Истина, они су, посебно из правца Чачка и Краљева, често, изненада, упадали у драгачевска села, убијали становништво, одводили у логоре и реквирирали животне намирнице, али се иза тога углавном нису задржавали.

Међутим, средином маја 1943. године окружни начелник из Краљева Момчило Достанић, лично је довео у Гучу непотпуну чету војника која је била у саставу немачке војне обавештајне службе. Јединицом је командовао син шефа Абверштелеа у Београду, капетан Ханс Биргер, који је, како се тада говорило, пред долазак, пошто је био потпоручник, унапређен чак у чин капетана.^{3а}

Чим је стигла у Гучу, Биргерова јединица је јасно ставила до знања да долази у специјалној мисији. Она је одмах иселила део

насеља и сместила се по приватним кућама, и то онима које су биле углавном у самом центру варошице — око цркве.

Сам Ханс Биргер, од доласка, готово да и није никога примао на разговор. Поготову не у свом стану. Контакте са грађанима остваривао је углавном његов заменик Глазнер Шпиц, који је код Биргера доводио углавном оне људе на које су се могли ослонити у стварању своје обавештајне службе. Шпиц је говорио српскохрватским језиком, па се верује да је био из редова фолксдојчера. Некако се и понашао као „домаћи“, а у контактима са људима настојао је да буде што лежернији.

Само неколико дана по њеном доласку у Гучу, ову јединицу посетила су два виша немачка официра са двојицом функционера Недићеве администрације. Остаће тајна шта су они тада са Биргером и Шпицом планирали, али су одмах иза тога започела најпре хапшења неких припадника НОП-а, потом и појединих људи из четничке организације. Те прве акције биле су умногоме тајанствене, а извођене су муњевитом брзином.

Иначе, то је било време када велики број људи у Драгачеву, као уосталом и у другим крајевима западне Србије, располаже са оружјем, кога су донели својим кућама после разних мобилизација од стране четника. Уосталом, тада и није било тешко доћи до пушака...

Од како је Биргерово јединица стигла у Гучу и ту се настанила, четници, на одређен начин, заобилазе варошицу и настоје да избегну директнији сусрет са њом, пошто неке четничке старешине осећају страх од присуства Немаца. Да би се то разумело, треба знати да се ради о времену када је међу Немцима, посебно њиховим старешинама и у Београду и у Берлину, било поприлично дилема око тога шта треба чинити са четницима. Дотадашњи шеф Абвершталеа у Београду Матл, који је својевремено контактирао и са Дражом Михаиловићем, смењен је, а на његово место дошао је капетан Биргер, иначе протагониста чвршћег курса према четницима и националистима. Тај чвршћи курс осетио се и у западној Србији, па и у Драгачеву. Чак су смењени и похапшени и неки срески начелници, углавном они који су били у сталном дослужу са четницима. Но, затворени су и други срески начелници, попут Миљинка Кокотовића, у Гучи, само нешто касније.⁴

Четници су тада упорно проносили вести да врше интензивне припреме за одлазак њихових јединица према Јадранском мору, где, по њиховим речима, треба да се искрцају савезници, заправо Енглези,

па они, четници, наводно треба да им припреме мостобран.⁵ Немци су добро знали за англофилско опредељење четника, па им свакако, у то време, нису веровали као сарадницима, чак и ако су им неке четничке главешине, иначе огрезле у издаји и прогонима невиног становништва, нудиле савезништво. Немци су, због свега тога, себи поставили и јасан и прецизан циљ: разоружати четнике и проредити, у што већој мери, њихове редове, а при том их, и даље, користити за обрачун са припадницима НОП-а.

Прве акције Бигрерове јединице у Гучи према четницима биле су усмерене искључиво према узимању оружја, без хапшења и убијања. Уосталом, они су своје верне слуге, четнике, поштедели у том периоду, макар у Гучи и Драгачеву, физичког ликвидирања. Ваљда је то и био „реванш“ за све услуге које су добили од четничког издајничког покрета.

Преко разних канала и својих обавештајаца, користећи и општинске управе, Немци су тражили да им се преда целокупно наоружање. Но, та акција, услед противљења неких четничких команданата, није у потпуности успела, па су људи Ханса Биргера почели бруталније да наступају према свима онима који су поседовали оружје. Чак и према онима за које се само сумњало да га имају.

Наравно, оружје су поседовали углавном они које су четници присилно мобилисали, а затим, после одређених акција, пуштали кућама. Зато су Биргерови људи одмах и започели хапшење управо таквих. Али, упоредо су трагали и за људима који би могли да им послуже као агенти и потказивачи.

Међу тим сарадницима Немаца посебно истакнуту улогу имао је неки Добривоје Тодоровић, управник поште у Котражи, иначе човек који није био из овог краја и о коме се веома мало зна. Он је добро познавао прилике у Драгачеву, нарочито у Котражи и околини, па је, при изласцима Биргерових људи „на терен“, служио као водич и потказивач. Бавио се, истичу сведоци тих тешких дана, и уценама. Наиме, Немцима је потказивао ко има оружје, од кога треба да га траже, па — када би они то учинили, — он је онима који нису имали оружје продавао пушке и тражио од њих новац и драгоцености, наводно да би их заштитио од немачке одмазде.⁶

Ти „изласци на терен“ били су веома чести. Готово се и није могло наслутити према ком су насељу усмерени.

Биргерови људи су се превасходно појављивали у драгачевским селима онда када их нико није очекивао: по ноћи, у свитање, по невремену.

Они су, судећи по сачуваним извештајима, 14. маја, у Горњем Дубцу, ухапсили осам људи и жена, од којих су четворо одмах стрељали, а двоје интернирали у логоре, где су страдали.⁷ Само неколико дана касније, слична акција поновљена је у Горњем Дубцу и Доњем Дубцу, с тим што су Немци дошли од правца Роћевића. Није јасно да ли су то били војници Ханса Биргера. Тада је ухваћено неколико људи, који су одведени у Краљево и стрељани, а само је некако успео да се спасе Вукашин Боројевић.

Добривоје Тодоровић је затим одвео Немце у Котражу и Бели Камен, где су извршена и најмасовнија хапшења. Уследиле су муњевите акције у Доњој Краварици, Драгојевцу, Миросаљцима и неким другим местима, и то углавном после спорадичних сукоба са четницима.

Немачки војници нису се ограничавали само на убијања и хапшења, већ су палили куће и харали. Свака таква акција извођена је изузетно брзо, тако да се и није могло знати у ком су правцу усмерене. Где год су се појавили, немачки војници су сејали страх и панику.⁸ Хватали су људе и одводили за таоце.

Ухапшени су углавном спровођени у Краљево, где су махом стрељани. Тамо су убрзо убијени из Белог Камена: Љубинка Бујошевић, Љубинко Видосављевић, Драган Доловић и Станоје Плазенић, из Котраже: Милован Јанковић, Стојанка Јанковић, Јарослав Кузмановић, Младомир Марић, Стојанка Мечанин, Војислав Милинковић, Милорад Милутиновић и Добривоје Перичић, из Доње Краварице: Добросав Васиљевић, Стеван Ђудић, Тихомир Петровић, Ранко Радичевић и Рајко Тодоровић, из Драгојевца: Мића Вићовић, Средоје Вићовић, Гвозден Миливојевић, Милисав Миливојевић, Славомир Миливојевић, Војислав Стојановић, Милован Симовић, Лука Стојановић и Живорад Стојановић, а из Миросаљаца: Владета Ненадић и Љубинка Ненадић.⁹ Мало је оних који су успели да се спасу.

Тих дана стрељани су и неки други Драгачевци у Краљеву, који су похватани у акцијама немачких јединица. Тако су изгубили животе: Стојка Котуровић, Видосав Тадић, Светомир Тадић и Спасоје Тадић из Доњег Дубца, Михаило Маринковић, Милентије Раденковић и Тихомир Радовић из Горњег Дубца, Ранисав Маринковић, Милорад Николић и Богосав Штављанин из Толишнице.¹⁰

Судећи по документима из тог времена, Немци су заиста придавали посебно значајну улогу Биргеровој јединици у Гучи. Осетило се то и на среском збору, 3. јуна, у варошици, на коме је запажено присуство крајскоманданта из Краљева мајора Кни, девајтс

команданта мајора Пасквалија, команданта Крајсштелеа Рајца, шефа СД полиције потпоручника Екерта и неких других немачких официра. Из говора које су одржали мајор Кни и Недићев изасланик др Марковић, учесници збора, њих између 300 и 400, схватили су да наступају још жешће репресалије за сваки поступак који није Немцима по вољи.¹¹

И после овог збора Биргерова јединица „чистила је терен“: палила куће и убијала људе. Но, после тог скупа у Гучи, њено деловање је још више добило у жестини. Тако су Немци, 29. јуна, на граници Горње Краварице и Котраже убили Миломира Урошевића, а 2. јула, у Дљину, Велимира Радисављевића, Војина Д. Марковића и Бранислава Пантелића. Код Дљинаца је, како су сами Немци говорили пронађено оружје.¹²

Потраге за оружјем, служиле у Бергеровим људима не само за паљевине, већ и за пљачку. Тако је, рецимо, једно њихово одељење, предвођено Добривојем Тодоровићем, попалило једном у Котражи неколико зграда, а, у повратку, опљачкало више домаћинстава узимајући углавном стоку. Иако се то догодило неутврђеног датума, Котражанци су добро запамтили ту немачку акцију.¹³

Осим Добривоја Тодоровића, са Биргеровим људима сарађивале су, утврђено је, и неке четничке главешине, посебно Ранко Протић из Гуче и Чедо Вујовић из Граба. Да би се схватило откуда то, треба знати да је и тада четнички покрет у Драгачеву био разједињен, па су између појединих четничких команданата, нарочито између Дача Симовића и Милутина Јанковића, који су се налазили на челу две четничке „драгачевске бригаде“, долазило и до отворених сукоба. Раздори су у том покрету били последица тежње да поједине струје обезбеде за себе примат у овом крају. Зато неки од њих, попут Протића и Вујовића, и траже помоћ од Немаца.

Вујовићева улога у то време, нема сумње, потиче и из обавеза које је, неколико месеци раније, прихватио у разговорима и договорима које је, као емисар Драже Михаиловића, водио у Чачку са највишим представницима недићевског и љотићевског покрета. Уосталом, током читавог рата он је и имао само издајничке улоге, које су га уврстиле у злочинце.¹⁴

Ови сарадници Немаца из редова четника користили су и прилику да се даље обрачунавају, уз помоћ Биргерових људи, са припадницима НОП-а. У Гучи су се посебно ангажовали у хватању борца Драгачевског партизанског батаљона Филипа Јешића, који се тада налазио у илегалности. Четници су га запамтили као неустрашивог

борца, па су настојали да што пре буде ликвидиран. И заиста, то им је успело уз помоћ Немаца, који су Јешића, 10. јула, стрелјали у самом центру Гуче.¹⁵

Ипак, поједини четнички официри уплашили су се за свој опстанак, па су се склонили из Драгачева, док је Милутин Јанковић настојао, по сваку цену, да избегне контакте са Немцима или њихове потере. Колики је био његов страх, најбоље се види из извештаја који је, 5. јула, упутио лично Дражи Михаиловићу: „Што се тиче ситуације у Драгачеву очајна је. У околини Гуче и горњем крају среза (драгачевског — прим. аутора) толико је узела маха обавештајна служба за рачун Немаца да је стање неподношљиво...“¹⁶ Да би оправдао неке своје касније изведене акције, он је обавестио четничку Врховну команду да су, наводно, припадници НОП-а сарадници Немаца, што, ни у ком случају, није тачно, бар када се ради о оним људима који су идејно били везани за НОП. Истина, у немачкој униформи тада се кретао Савле Милосављевић из Дљина, кога су четници претходно страховито мучили и злостављали. Ваљда да би им се светио, Милосављевић се, у том тренутку, приклонио Немцима, јасно — не откривајући своју ранију припадност партизанском покрету. Истина је, међутим, да је немачке униформе носило, тада, подоста оних који су припадали четничком покрету, али о томе Милутин Јанковић не извештава Дражу Михаиловића, што недвосмислено показује у којој је мери његов извештај од 5. јула био нетачан и неистинит.

Већ сутрадан по писању Јанковићевог извештаја четничкој Врховној команди, 40 Немаца из Биргерове јединице, са петорицом припадника одреда СДС у Гучи, кренуло је на подручје Марковице, Дучаловића, Негришора, Дљина, Лучана и Пилатовића „да прикупља оружје“ у народу.

По овим селима њихове патроле су крстариле све до 9. јула.

Иначе, они су се били сместили у Негришорима, у кафани Животе Топаловића, одакле су слали патроле.

На вест о доласку Немаца, народ је бежао у шуме и забила места, а по кућама су остајали углавном старији људи, жене и деца. У народу се говорило да су Немци дошли да купе таоце. Страх је појачавало и то што су, одмах по доласку, Немци ухватили и ухапсили неколико људи у Негришорима и задржали их у Топаловића кафани. На саслушању је од њих тражено да кажу где се налазе комунисти и „шумски бандити“, а посебно четничка група Милутина Јанковића. Наравно, несрећни Негришорци нису знали шта се

збило са Јанковићем, а и да су знали — отворено је питање да ли би смели да то одају Немцима, јер је овај зликовац камом претио свакоме. После саслушавања, похапшени су пуштени, а само су двојица задржани.¹⁷

Девог јула Немци су се поделили у две групе и започели претрес кућа по околним селима. У Дљину је једну групу напао са својим четницима Милутин Јанковић. Борба је, судећи по аутентичним извештајима, трајала пола часа, али су се Немци потом, видевши да су малобројни, повукли. Затим је нападнута и друга група немачких војника, која се такође повукла. У току борбе погинуо је један немачки војник, двојица их је заробљено па пуштено, док четници нису имали жртава.¹⁸

Озлојеђени, Немци и припадници одреда СДС су се затим повукли у Гучу. Ухватили су и са собом повели: Драгутина Недовића из Ртара, Станка Габоровића и Крсмана Габоровића из Негришора.

У Гучи су се одморили, појачали и припремили за нови одлазак у доње Драгачево.

Сутрадан, пре него што је кренула њихова казнена експедиција према Негришорима, Лучанима и Лисицама, они су у Гучи стрелили Драгутина Недовића, Станка Габоровића и Крсмана Габоровића, заједно са још једним, како се тада говорило, партизаном. Ради се, наиме, о Филипу Јешићу, борцу Драгачевског партизанског батаљона из Гуче.¹⁹ У свом извештају шефу српске државне безбедности у Београду, краљевачко Окружно начелство, 16. јула 1943. године, пише: „У Гучи су стрелиана 4 лица. Један од ових је познат комуниста, док за остале ова власт нема податке, али изгледа да су и они стрелиани као комунисти . . .“^{19а}

Чим је стигла у Негришоре, немачка јединица је са припадницима одреда СДС започела да пали куће и убија људе. Готово редом, без изузетака.

Побили су заправо све оне који на време нису успели да се склоне и напусте село. У Негришорима је животе изгубило доста лица, међу којима је, осим старијих људи и жена, било и младих, попут једанаестогодишње Јелене Дуњић. Иначе, осим ове девојчице, стрелиани су: Дринка Давидовић, Драгиња Давидовић, Јулка Дуњић, Миливоје Дуњић, Милица Дуњић, Перса Дуњић, Рајка Дуњић, Роса Дуњић, Велисав Зарић, Добрица Миленковић, Ђорђе Милосављевић, Тихомир Милосављевић, Ацко Ружић, Војин Ружић, Зорка Ружић, Јован Ружић, Иван Ружић, Мијаило Ружић, Милица Ружић, Павле Ружић, Радојло Спасојевић, Драгољуб Сретеновић, Милован

Топаловић, Станојла Ружић, Радинка Топаловић и Тихомир Топаловић.²⁰

Слично је било и у Лисицама, где су стрељани: Винка Давидовић, Милијана Давидовић, Сава Давидовић, Милић Домановић и Перса Домановић. У Лисицама је убијен и Лучанац Миладин Рендулић.²¹

Ликвидирани су и још неки људи, припадници четничког покрета.

Од тешко рањених, преживели су само Владе Габоровић из Негришора и Зорка Давидовић из Лисица, прва и задња жртва на које су Немци наишли. Није убијен ни свештеник Мићо Протић из Негришора, који је, иначе, претучен.²²

По завршеном масакру становника Негришора и Лисица, Немци су се једноставно повукли у Гучу. Неки сведоци, међутим, тврде да се то догодило управо после њихових преговора са Милутином Јанковићем. Преговори су, наводно, завршени тиме што је Јанковић пустио последњег заробљеног Немца, кога је задржао код себе, а Немци су, за узврат, престали да пале и убијају. Остаће тајна да ли је све заиста тако било, јер се не располаже са веродостојним документима.

У селима је остала пустош. Срески начелник је јавио окружном начелству у Краљеву да мртве нема ко да сахрани, да је стока напуштена па лута, да је народ у целом Драгачеву страховито застрашен.²³

Ипак, они који су се крили по шумама и потоцима кришом су се привукли својим кућама и започели припреме за сахрану поубијаних. Није имао ко ни ковчеге да прави, није за то уосталом ни било времена, па су по појединим породицама лешеве покојника полагаани на даске, ћилтине и шаренице и стављани у раке на брзину ископане. Свештеник Мићо Протић читао је заједничка групна опела на негришорском гробљу. Ту и у Лисицама, пошто је бол надјачао страх, кукњава жена и ридане људи претварали су се у некакав незапамћени стравични хор.

По сахрањивању покојника, мештани су на брзину завршавали послове код својих кућа, а потом поново одлазили у шуме и дубодолине плашећи се новог наласка немачке казнене експедиције. Паника се претворила и револт, али су несрећни људи били беспомоћни, јер није имао ко да их заштити и утеши.

У време највеће жалости у Негришорима и Лисицама, док су се жене запевком а мушкарци риданем оглашавали на гробљу, чет-

ничка банда Милутина Јанковића је, уз казан грејане слатке ракије, на Домановића брду у Лисицама, певала и веселила се пуцајући из пушака!²⁴

Наравно, то је само појачавало оторчење код сељака.

Јанковић је касније говорио да су Немци углавном погодили кога треба да стрелјају. Напомињао је, чак, да би и он сам то учинио. Вероватно је мислио на мирне и поштене сељане, који су изражавали тих и прикривен отпор свему ономе што је он чинио. Сељани су, с правом, истицали да је овај четнички командант, својим злоделима, превршио сваку меру.²⁵

У свом извештају, међутим, Јанковић се Дражи Михаиловићу хвалио својим „јунаштвом“, али се, на посебан начин, готово и правдао за напад на Немце, вероватно мислећи на то да је препаде такве врсте четничка Врховна команда у то време практично забрањивала, наводно да би се избегле немачке репресалије према становништву.²⁶

Тиме, заправо масакром недужног цивилног становништва у Негришорима и Лисицама, није окончана активност јединице Ханса Биргера у Драгачеву. Убијали су они људе и пре тог по својим последицама трагичног догађаја (у Гучи је, на пример, 4. јула, стрељан Антоније Славковић из Ртију), али и касније. Уз то, хапсили су, тукли и мучили људе, палили куће и друге економске зграде, пљачкали...²⁷

Истовремено када и Немци, четници настављају да се обрачунавају са припадницима НОП-а. Тако су у Турици, у ноћи између 8. и 9. јула, четници озлоглашеног Милутина Јанковића извели из куће и убили Радисава Пајовића, који је као борац Драгачевског партизанског батаљона рањен 28. новембра 1941. године приликом бомбардовања Гуче од стране Немаца. Тада је овај борац остао без ноге, па се кретао уз помоћ штака. Но, то му није сметало да у 1942. и у првој половини 1943. године понекад оде и до Чачка, поднесе извештај партијским радницима и донесе летке и други пропагандни материјал, који је, затим, разносио и по драгачевским селима.^{27а}

Те ноћи четници су били планирали да ликвидирају још једног борца Драгачевског партизанског батаљона, Адама Грујовића из Тијања, али је он успео да се спасе.^{27б}

Претње су упућиване и другим припадницима НОП-а...

Изненада, 18. или 19. јула, Биргерова јединица је напустила Гучу и отишла за Тополу, вероватно са задатком који је био сличан онима који су извршавани у Драгачеву. Са њима су отишли и њи-

хови сарадници, међу којима је био и Миодраг Јанковић из Котраже. Нестало је и Рада Ружића из Гуче, који до тада није виђен у немачкој униформи, али коме су, као бившем партизану, четници претили.

Одлазак Немаца био је прилика четницима да одахну, да се „размахну“, да започну, управо наставе, свој терор.

Већ 20. јула, око 02.30 часова, Јанковићева „црна тројка“ упала је у Гучу и похватала групу припадника НОП-а. Ухваћени су: Наталија Лазаревић, Вера Лазаревић, Милица Ружић, Нада Ружић, Сретен Ружић, Милунка Гавриловић и њена сестра Милица Раковић, као и Младен Прелић. По хватању, сви су одведени под брдо Гуштеровица, недалеко од варошице, где су одмах убијени: Милица Ружић, Сретен Ружић, Милунка Гавриловић и Милица Раковић. Остали су одведени према кући Петронија Ивановића на Велесу (село Гуча).²⁸

У акцији хватања ових припадника НОП-а учествовали су, заједно са четницима, и жандарми из Гуче. Сестре Лазаревић су најпре доведене пред Жандармеријску станицу, одакле их је један жандарм одвео према Гуштеровици. За то време командир Жандармеријске станице Илија Шарац, који се касније прикључио четницима, изашао је пред зграду станице и пуцао из пушке, што је чинио и касније — док су четници испод Гуштеровице убијали групу Гучана.^{28a}

На Велесу су четници убили Младена Прелића, а сестре Лазаревић и Наду Ружић већ поменути жандарм је, преко Милатовића и Дубца, спровео у штаб Милутина Јанковића, који се тада налазио на Чемерну. Ту је био, са својим четницима, и Дачо Симовић, јер је између ове двојице четничких команданата дошло до споразума. Вероватно их је и страх од Немаца ујединио.

На Чемерну су Нада Ружић, Ната Лазаревић и Вера Лазаревић дуго саслушаване и тучене. Дачо Симовић и Милутин Јанковић су их оптуживали да су сарађивале са Немцима за време њиховог боравка у Гучи, што ни у ком случају није истина. Уз то, Вера Лазаревић је непосредно пред хапшење дошла из логора на Сајмишту у Београду.

На Чемерну су ове три жене остале петнаестак дана, а затим су враћене према Гучи. Сестре Лазаревић су остављене код команданта села у Тијању, а Нада Ружић је одведена код свога деде у Гучу. И њој, као уосталом и сестрама Лазаревић, било је ограничено право кретања.

Својим кућама вратиле су се тек после месец дана.²⁹

Док су се сестре Лазаревић и Нада Ружић налазиле на Чемерну, тамо је доведен Миливоје Бућић, порески чиновник из Гуче. Мучен је, а затим, у повратку према Гучи, ликвидираан 27. јула. Мртав је дотеран у варошицу и по ноћи обешен на једну бандеру пред кућом Вилимана Лазаревића. Нада Ружић се сећа да су на Чемерну четници Бућића испитивали с ким је од комуниста у Драгачеву сарађивао, а када су га мртвог дотерали у Гучу — пронели су глас да је Бућић убијен као сарадник Немаца. Поводом овог убиства, окружни начелник из Краљева написао је у свом реферату шефу српске државне безбедности да је Бућић „у последња два месеца вршио комунистичку пропаганду у Драгачеву“.³⁰

Сва ова убиства четници су правдали наводном сарадњом ових лица са Биргером и његовом групом, мада се, ето, међу убијеним нашао и дечак Сретен Ружић, или, рецимо, Милица Раковић која је била тешко болесна. Они су то чинили и због тога да оправдају свој прогон припадника НОП-а, али и да баце у засенак стварне сараднике Немаца, међу којима је заиста и било жена, али су и оне припадале четничком покрету или су биле прочетнички оријентисане. А и та сарадња, разумљиво, само доказује у којој је мери четнички покрет у Драгачеву тада био хетероген. Јер, док су једне Немци јурили, друге четничке „вође“ су помагале Биргеровим људима.

Но, то нису била једина четничка убиства у том периоду. Известно је да истој четничкој акцији припада и убиство Миладина Ружића из Гуче, припадника НОП-а, ког нису успели да нађу оне ноћи када су му одвели супругу, сина и кћерку да би прво двоје побили. Њега су заклали у ноћи између 22. и 23. јула недалеко од варошице Гуче. У једном свом реферату шефу српске државне безбедности, окружни начелник из Краљева каже да су Ружића убила „непозната лица“, настојећи, вероватно, да прикрије још једну акцију четника.³¹

Након извесног времена, Биргерова јединица је изненада поново дошла у Гучу. Тада је имала око 120 војника, који настављају свој крвави посао. Немци прогањају припаднике НОП-а, мада не заобилазе ни четнике. Осим већ поменутих Тодоровића, Јанковића и Милосављевића, у немачкој униформи креће се и Гучанин Раде Ружић, који покушава да се освети четницима за убиство своје породице: оца Миладина, мајке Милице и брата Сретена. Но, у тој, својој тежњи он практично није постигао шта је намеравао. Јер, четнички сарадници Немаца, којих није било мало — чували су своје људе.

Немци су тада ухапсили Драгишу Митровића, борца Драгачевског партизанског батаљона из Гуче. Страховито су га мучили, „доказујући“ да су прави стручњаци за то. Везивали су несрећног Митровића за дрво и на њега пуштали пса да му цепа утробу. Тек после тога су га ликвидирали.

Но, у то време, из Краљева у Каону и суседна насеља често испадају мање немачке и веће бугарске јединице. Оне углавном хапсе људе и врше реквизиције. Мештани и данас тврде да су ови њихови испади били најмање једном недељно!

Биргерова јединица наставила је стрељања. Тако је, живот изгубио један Словенац, чије име није запамћено, а 6. августа убијени су: Стеван Капларевић из Милатовића, Танасије Петровић и Владислав Стевановић из Горњег Дубца, док је Петар Стевановић ухаћен, па затим спроведен на Бањицу, одакле је одведен у Маутхаузен. Сви они су стрељани у Гучи, а иста судбина задесила је, такође 6. августа, и Срећка Басарића, али у Доњем Дубцу.³²

Нешто касније, 22. августа, у Лукама су убијени Живорад Беновић и Негослав Богосављевић, а у Горњем Дубцу Радисав Милутиновић. Сутрадан су у Осоници стрељани Радоје Р. Дуканац, Борисав Јовићевић и Јанићије Стевановић, а 27. августа на Чемерну и Славко Дуканац, такође из Осонице. У самом селу, тога дана, убијен је и његов земљак Недељко Лазовић.³³

У тешке злочине убраја се и онај који се дотодио 25. августа. Тада су, наиме, Немци у Гучи стрељали Јулку Радичевић из Горње Краварице са њена два сина: двадесетједногодишњим Миодрагом и шеснаестогодишњим Станимиром. Била је то породица борца Драгачевског партизанског батаљона Станоја Радичевића, кога су четници још 26. новембра 1941. године стрељали у Котражи.³⁴

Испади у села су настављени. Права пустош остајала је после сваког таквог похода селима војника Ханса Биргера: убиства, пљевине, отимачине, туче, пљачке...

Ипак, највећа разарања била су у Горњем Дубцу и суседним селима. Она су започета у марту 1943. године, а настављена и касније, нарочито тога лета. Повод је био тај што су четници Дача Симовића припуцали на Немце који су дошли у ово село у марту месецу да би купили животне намирнице. Пратили су их припадници СДС. У краћем окршају погинуо је један немачки војник, а тројица Немаца и петорица припадника одреда СДС су ухаћени, па пуштени. Извештавајући о томе шефа српске државне безбедности, Окружно начелство из Краљева истиче, и разлог због кога су

четници уперили своје оружје на Немце. Наиме, сазнаје се из тог извештаја, Дража Михаиловић је позвао у свој штаб Дача Симовића, да би се разјаснили неки Симовићеви поступци. Но, он није отишао, већ је послао једног свог официра. Када се поменути официр вратио, сазнало се да је Врховна четничка команда сменила Симовића са дужности команданта Драгачевске четничке бригаде и на његово место поставила капетана Бранислава Лазаревића. Да би доказао да се без њега не може и да, наводно, без његове команде не може бити мира у Драгачеву, Симовић је, по мишљењу Окружног начелства, покушао да мобилише сељаке и да их покрене на отпор према окупатору како би изазвао нереде и репресалије. Прва таква акција управо је била она у Горњем Дубцу.³⁵ Разумљиво, не ради се ни о каквој Симовићевој спремности да се бори против окупатора. Он је, једноставно, по већ опробаном четничком рецепту, да би сачувао сопствену позицију, можда и главу, напао групу немачких војника, изазвао бес фашиста, створио конфликтну ситуацију и услове за одмазду, а онда се склонио да би народ страдао.

Али, наступиле су сурове одмазде. Већ 15. марта Немци су поново дошли у Горњи Дубац, убили неколико грађана и попалили више кућа. Када су они отишли, сутрадан су из Ивањице стигли Бугари, спалили село и убили: Михаила Сарића, Богдана Радовића, Вуксана Радовића, Софронија Радовића, Владимира Рудинца, Радула Драгићевића, Зорку Шулубурић, Станицу Гиловић, Милована Рудинца, Мићу Милинковића, Драгишу Драгићевића, Милутина Милинковића, Чедомира Дукића, Милентија Дукића, Недељка Дукића и Радисава Дукића, а у Доњем Дубцу: Михаила Марковића и Станимира Марковића.³⁶

Немачки командант Србије наредио је, 19. марта, Фелдкомандатури 610 да стреља 150 талаца и спали село у знак одмазде због убиства немачког војника и, како је јављено, „два помоћна полицајца“ у Горњем Дубцу.³⁷ Наређење о стрељању извршено је 14. маја у Београду. Највише уморених доведено је из Краљева. То су махом били људи из жичког и трнавског среза.³⁸

Наравно, одмазда је извршена и у Дубцу, где је запаљена и школска зграда. Од тада Немци и Бугари су често залазили у Горњи Дубац, који је неколико пута спаљиван. У тим и неким каснијим немачким и бугарским акцијама у Горњем Дубцу је паљењем потпуно или знатно уништено 350 кућа и других економских објеката, у Доњем Дубцу 40, а у Толишници, која је такође улазила у састав тадашње дубачке општине, 82.³⁹

Поред осталих, чинила је то и јединица Ханса Биргера из Гуче. Онако како је долазила, тако је изненада и напустила Драгачево ова немачка специјална јединица.

У фази припрема за одлазак, Немци су настојали да избришу све своје трагове, али и да се отарасе својих сарадника. Но, да би све било „легално“, најпре су пронашли мотиве за ликвидирање тих помагача. Преко своје обавештајне службе сазнали су да се Добривоје Тодоровић служио и уценама. Једног сведока тих уцена, Милутина Јовановића из Вучковице, довели су у Гучу. Уз претње, војници су у црквеној порти у Гучи окупили мештане и ту суочили Тодоровића и Јовановића. Иза тога су Тодоровића одмах стрелјали.⁴⁰

Иста судбина задесила је и несрећног Рада Ружића, из Гуче и Миодрата Јанковића из Котраже, док је Савле Милосављевић из Дљина некако успео да умакне. Ружић и Јанковић су ликвидирани након тога што су Немци сазнали да су обојица 1941. године били партизани, па су се приклонили Немцима да би се светили четницима за терор коме су били изложени. Биргерови људи су говорили Гучанима да их обојицу убијају као партизане.⁴¹ Четници ће то касније користити да би терорисали припаднике НОП-а, прикривајући своје људе који су међу немачким агентима имали пресудну реч и не помињући да су својим зулумом натерали појединце, попут Јанковића, Ружића и Милосављевића, да траже заштиту и „од црног ђавола“ — окупаторских војника — како би, макар тренутно, сачували голи живот.

ЗЛОЧИНИ БУГАРА

Окружни начелник из Краљева је, 3. септембра 1943. године, известио Недићеву владу:

„У срезу драгачевском вршена је казнена акција од стране бугарских трупа поводом догађаја у Ариљу округа ужичког. Том приликом нанета је огромна штета становништву палењем домова и господарских зграда и убијен је велики број лица, која су се затекла код кућа и нису бежала. Многа села су и данас празна јер су мушакрци већином одбегли од својих кућа...“⁴²

Ти трагични дани за становништво Драгачева имали су своју предисторију.

Повратком Врховне четничке команде, на челу са Дражом Михаиловићем, из Црне Горе у западну Србију, четнички покрет настоји да снажније политички делује у народу, јер је свима пос-

тало јасно у којој мери тај покрет служи окупаторским циљевима. Ипак, такво четничко опредељење наилази на отпор окупатора, а посебно његових слугу: недићеваца и љотићеваца. Немци су, заправо, желели, и у том правцу деловали, да обезбеде доминантну позицију колаборациониста типа Недића и Љотића, па им је четничка тежња да поправе свој положај у народу сметала.

И управо из тог угла морају се и посматрати све чешћи сукоби између Недићеве Српске државне страже и, наравно, бугарских јединица са четницима. Управо, средином лета 1943. године, предузете су опсежније акције против четничких формација у овом делу Србије. Сукоби су били нарочито жестоки око Пожеге и Ариља, где је „оперисао“ и Четврти батаљон српског добровољачког корпуса, али су делимично захватили и Драгачево.

У јеку тих сукоба, и бугарске јединице у Чачку, Краљеву, Ивањици и Пожеги стављене су у стање приправности, а делимично су, заједно са љотићевцима, учествовале и у оружаним акцијама.

Најжешћи окршаји вођени су око Ариља, које су четници, наравно без успеха, покушавали и да „заузму“ 12. августа. На Вироштаку они су тада напали на добровољце, ухватили деветорицу и заклали. Пресрели су и један камион, у коме се, осим путника, налазило и седам Бугара. Поуздано се зна да су четници четворицу бугарских војника заклали, а није јасна судбина преосталих. Добровољци и Бутари из Ариља тражили су и појачања, па су им, из Пожеге, кренули у помоћ, осим Бугара, и Немци. И они су нападнути од стране четника код села Богојевића. Један немачки и један бугарски војник су погинули, неколико их је рањено, а двадесетак бугарских војника је заробљено. Следећег дана, мањи окршај поново је био на Вироштаку, а код Милићевог Села, убијен је један добровољац.⁴⁸

У овим сукобима и оружаним окршајима учествовала је и четничка јединица под командом Милутина Јанковића, четничког команданта из Дљина, који је био познат по убиствима припадника НОП-а и недужних грађана и по завођењу најцрњег терора, посебно у доњем Драгачеву.

Наравно, после губитака које су претрпеле, бугарске јединице су припремиле одмазду.

Четници су се једноставно склонили, а на удару се нашло цивилно становништво. Погром, који је наступио, заиста није запамћен у Драгачеву.

Тих првих дана августа, иначе, бугарски војници, посебно они из Чачка, упадали су у села на јужним падинама планине Јелице с циљем да пљачкају вредније ствари. Тако је, 13. августа, у Зеоке стигла једна њихова тројка, похарала неколико сеоских кућа, а потом се пребацила у суседно село — Граб, где је свратила у фамилију Јовичићи на некакво подушје. Намеравали су ту да једу и пију, а потом да се врате у Чачак. У близини се налазила мања четничка јединица под командом Луке Матијашевића из Ђераћа. Нека жена у зеочкој школи, где је Матијашевић стигао са својом групом, прекорела је четнике говорећи им да они нису никаква војска када дозвољавају да бугарски војници раде шта хоће по селима. Да би „доказали“ да то није истина, четници су препли у Граб, напали пијане Бугаре и једног убили, док су остала двојица успели некако да умакну преко планине Јелице. Да ли по наређењу, или пак, самоиницијативно, плашећи се одмазде, Стојка Јовичић из Граба је увече натоварила леш бугарског војника на волујска кола, одвезла га у Вуковића дубоки поток у атару села Јездине и ту оставила.⁴⁴

Већ сутрадан, бугарске јединице из околних гарнизона ступиле су у акцију. Изгледа да је убиство бугарског војника у селу Грабу само убрзало њихове намере — да спроведу широке акције чишћења у овом делу западне Србије. Под овим „чишћење терена“ подразумевало се не само хватање наоружаних четника и њихово разоружавање, већ и паљење кућа и убијање свих способних мушкараца — да би се створили застрашујући примери.

Да је то тачно, види се и из чињенице да су убиства од стране бугарских војника почела неколико дана раније од „случаја у Грабу“. Јер, Мирко Штављанин из Толишнице убијен је 8. августа, а Драгомир Штављанин, такође из Толишнице, два дана касније у Јелен-долу.⁴⁵

Према планини Јелици упутила се из Чачка, 14. августа, колона бугарских војника. Видевши је, мештани су почели панично да беже од својих кућа плашећи се одмазде. Изненадно, бугарски војници су скренули у Јездину и почели да пале сена и зграде. Очевици кажу да се у њиховој униформи кретао и неко ко је познавао прилике у селу и показивао која домаћинства треба попалити. Осим похара и паљевина, војници су напастовали и више жена. Запаљене су куће и зграде Стојана Ранђића, Тихомира Марковића, Јездимира Марковића, Милуна Лазовића и подрум Миљке Митровић.

Представници општинске управе из Јездине затражили су одмах заштиту од бугарског команданта Чачка и овај је постао на-

ређење да се обуставе паљевине, пљачке и напастовања. Уједно мешатни су позвани да се врате кућама, а та вест брзо је стигла и до становника пријеличких драгачевских села.

Све је то, ипак, била само варка.

Бугарска казнена експедиција је затим кренула према Драгачеву. Војници су залогоровали на планини Јелици.

Сутрадан је у Јездину и Придворицу стигла нова бугарска казнена експедиција и почела да убија грађане и пали куће и остале економске зграде. У Јездини су тада убијени: Милија Вуковић, Драгослав Вуковић, Вељко Вуловић, Живорад Вуловић, Мијаило Вуловић, Радосав Грујовић, Милутин Даниловић, Будимир Драшковић, Милун Лазовић, Аксентије Марковић, Јездимир Марковић, Тихомир Марковић, Стојан Ранђић и Миленко Цветић. Стрелана су и четири човека из Придворице: Добривоје Маринковић, Раденко Обрадовић, Војимир Тајсић и Живко Томашевић. Чаславу Вуловићу су у Придворици попаљене све зграде, а његовим земљацима Љубиши Василијевићу и Милошу Василијевићу куће. Кућа је запаљена и Ристу Томашевићу у Бељини, а убијена му је супруга Милијана.⁴⁶

На интервенцију Срећка Симеуновића — Хаоса, тадашњег председника Чачка, иначе истакнутог љотићевца, у Јездини и Придворици (која је родно село овог зликовца), прекинута је акција Бугара, па су обе њихове колоне прешле преко планине Јелице и стигле у Граб и Зеоке.

Практично, пошто су покренуте и остале јединице из суседних гарнизона, бугарска војска блокирала је цело Драгачево и на читавом подручју започела репресалије. Куће и економске зграде су паљене, људи хватани и убијани, стока и ствари од вредности пљачкане.

Стрелјања мирних грађана започета су првог дана, истовремено са паљевинама и пљачком. Део становништва био се склонио у планине и забита места и то је вероватно утицало да масакр буде мањи него што би био.

У Грабу и неким другим селима бирана су домаћинства над којима треба извршити погром. Прво су на удару биле куће припадника НОП-а или људи који нису припадали ни једном покрету. У Грабу и Зеокама и данас се верује да су паљевине и убиства вршени на миг Чеда Вујовића, познатог агента, четничког главешине и доказаног сарадника окупатора, који се, и у таквој прилици, обрачунавао са својим бившим политичким и другим противницима још из времена од пре рата. Слично се поновило и у Ртарима, где се

зна да је у погрому, који је за седам дана два пута поновљен, учествовао и агент Божо Радосављевић Величковац, који је, иначе, са Вујовићем био у родбинским везама.⁴⁷

Истина, репресалије нису биле исте жестине у свим селима. У неким од њих Бугари нису вероватно имали непосредне помагаче, па и нису много бирали домаћинства. Једноставно су хватали људе, убијали, палили грађевине, пљачкали.

Највише су страдали становници Граба, Зеока, Рогаче, Турице, Тијања, Пухова, Ртара Лиса, Горње и Доње Краварице, Вирова, Церове и Миросаљаца, мада нису поштеђени ни остали.⁴⁸

Убиства су почела готово једновремено у више насеља.

Тако је Лука Радојичић из Дучаловића, стрељан 15. августа, када је иста судбина задесила и Драгишу Даниловића из Горње Краварице, који се нашао у Јездини. Сутрадан, 16. августа, у Грабу су убијени: Велимир Васовић, Антоније Вујовић, Живко Вујовић, Милојко Јелушић, Светозар Рајичић, Катарина Шипетић и Милисав Шипетић, сви родом из овог села, као и Стојко Видојевић и Марко Вукаловић, који су као избеглице живели у Грабу. Млађен Бројић ухваћен је и убијен у Јездини, док су у Зеокама животе изгубили: Радивоје Крљанац и Станко Крљанац, а у Лукама Радојица Миленковић. Наредног дана Бугари су убили: Милована Симовића, такође из Лука, а 18. августа стрељани су: Бранко Недељковић и Милутин Недељковић из Доње Краварице, Драгутин Сретеновић и Михаило Илић из Турице, да би наредног дана живот изгубио и њихов земљак Никола Марић, затим Светислав Босић из Лиса, Душан Ђорђевић, Велимир Кнежевић, Милан Кнежевић, Радосав Милекић и Бранко Недељковић из Доње Краварице. У Турици је 22. августа убијен Богосав Васиљевић. Миљку Пеливановић — Будић из Церове бугарски војници су претукли, па је умрла 22. августа. Рањена је Милена Петровић из Пухова, која је умрла 23. августа у Чачанској болници.

Упоредо са убијањем људи, Бугари су хватали углавном мушкарце, злостављали их, а затим их спроводили према Чачку. Одатле су неки пуштени, и то углавном они који су откупљени потплаћивањем бугарских официра, а остали су спроведени у Бањички логор. Ту су, као и остали логорашци, мучени и злостављани на друге начине. Мало их је пуштено. Једна група је одведена у Маутхаузен или на рад у рудницима, док је већина осуђена на смрт и стрељана.

Драгачевско „августовско робље“ стрељано је у Бањичком логору 1. октобра 1943. године.

Убијени су: Косинка Лазаревић из Белог Камена, Милисав Илић, Милоје Јелушић, Божидар Јовичић, и Владимир Цикић из Граба, Војислав Божанић, Десимир Новаковић и Миладин Станић из Гуче, Божидар Кочовић из Лиса, Славко Јаћимовић и Вукосав Митровић из Пухова, Милован Вукосављевић, Милутин Вукосављевић, Јаков Живковић и Милосав Ковановић из Рогаче, Михаило Раденковић и Адам Скелић из Ртара, Милутин Гавриловић и Тодор Зељовић из Тијања, а из Турице: Божидар Васиљевић, Десимир Васиљевић, Дмитар Васиљевић, Драгољуб Лазаревић, Милисав Лазаревић, Милојко Лазаревић, Никола Лазаревић, Вељко Пајовић, Периша Пајовић, Петроније Пајовић, Радомир Пајовић, Вукашин Проковић, Гвозден Пантовић, Милоје Проковић, Влаисав Радоњић, Радосав Сретеновић, Аксентије Тимотијевић, Војин Тимотијевић, Селимир Тимотијевић, Милан Чворовић и Милун Чворовић.⁵⁰

Тај 1. октобар 1943. године био је трагичан дан и за групу Гучана коју су, као припаднике НОП-а, бугарске јединице још 5. фебруара 1943. године ухватиле и одвеле у Бањички логор. Стрелјани су: Борисав Гавриловић, Душан Рајић, Благоје Рајић, Ратко Новаковић и Славо Дуњић.⁵¹

Од оних који су похватани од стране Бугара августа 1943. године и одведени у Бањички логор, па у Маутхаузен, нису се вратили својим кућама: Јанко Вујичић из Белог Камена, Милан Божанић, Радосав Ђуровић и Драгомир Ђуровић из Гуче, Мирко Васиљевић, Светозар Лазаревић, Милић Симеуновић и Радич Пајовић из Турице, Милутин Јовичић и Михаило Јовичић из Граба.⁵²

Тиме није „сведен“ трагични „биланс“ људских жртава у Драгачеву после масакра од стране бугарских јединица трагичног августа 1943. године. Јер, последице су се дуго осећале, а годину дана прни су се барјаци злослутно виорили на спаљеним крововима драгачевских кућа.

Тога августа бугарски војници нанели су огромне материјалне штете драгачевским селима. Паљене су куће и друге економске зграде, уништавана летина, уништаване пољопривредне машине и алатке, спаљивано или одношено покућанство и намештај, пљачкан готов новац и хартије од вредности.

Ми ћемо, да би илустровали величину причињене материјалне штете, изнети само податке о спаљеним, уништеним или делимично теже оштећеним кућама и другим економским зградама:

Бугарски војници су у Ртарима спалили 22 куће и 69 осталих зграда, у Горњој Краварици шест кућа и 27 зграда, у Вичи 14 кућа

и 16 осталих објеката (делимично су овде палили и Немци), у Турици 37 кућа и 84 остале зграде, у Лису шест кућа и 60 других економских објеката, у Грабу укупно 133 објекта, у Рогачи 22 зграде, у Тијању и Пухову 267 грађевина, у Доњој Краварици 25 кућа и преко 100 осталих објеката, у Лопашу 14 кућа и шест других зграда, у Вирову 22 куће и више од 60 других грађевина, у Котражи Бучковици, Белом Камену и Пшанику 16 објеката (у овом времену ту су Немци спалили 14 грађевина), у Миросалџима 36 објеката, а у Зеокама 21 кућу и више од 250 осталих грађевина. . .⁵³

Страдала су и нека друга села: у Живици је запаљено седам кућа и других економских грађевина, у Губеревцима 23, у Горачићима девет, у Церови готово половина домаћинства.⁵⁴

Док су трајале ове акције Бугара, сви путеви на прилазима Драгачеву били су блокирани. У Лиси, Каони, селима око Лучана и Ариља заведен је и прави полицијски час у непрекидном трајању, тако да за тих неколико дана практично нико није могао ни да уђе у Драгачево нити, пак, да из њега изађе.⁵⁵

Четничке групе ни у једном селу нису ни покушале да се супротставе бугарским јединицама и евентуално заштите голоруко становништво. Поновило се оно што је народу Драгачева поодавно постало јасно — да је лаж четничка пропаганда о томе како се они боре против окупатора и да је истина да му они служе. Спорадичне чарке, којих је било, у суштини су биле део те пропаганде, а после сваке наступали су црни дани за недужне људе.

По одласку Бугара четници су наставили свој терор. Непрекидно су на удару биле куће припадника НОП-а . . .



Година 1943. остаће забележена у историји народноослободилачког рата у Драгачеву као време жестоког терора, казних експедиција Немаца и Бугара, убијања и одвођења у логоре, злостављања недужних људи, бежанија, паљевина, пљачке и отимачина.

Не зна се ко је више злостављао народ — Немци или Бугари, недићевци или четници. Свима је био исти циљ: уништити припаднике НОП-а, спречити сваки покушај пружања отпора и борбе, стварати застрашујуће примере који ће да унесу страх у кости свакоме оном ко не жели да служи фашистима и њиховим помагачима — четницима и осталим издајницима.

Највећи погроми у Драгачеву били су у доба боравка немачке јединице Ханса Биргера у Гучи и за време бугарских акција, у току августа месеца, у великом броју насеља.

Било је то уистину трагично лето.

Ипак, и у таквим условима, партијски радници и припадници НОП-а гајили су у народу веру у коначну победу над фашистима и домаћим издајницима.

НАПОМЕНЕ И ОБЈАШЊЕЊА

1. „Чачански крај у НОВ — пали борци и жртве”, спомен-књига, Чачак, 1977, одељак „Драгачевци”.
2. Историјски архив у Чачку (у даљем тексту ИАЧ), Народни одбор среза драгачевског 1945—1946, Преглед поплаћених домова, заробљеника, интернираца убијених и материјалних штета, 766. Делимитично је оштећено у току 1943. године још неколико стотина кућа и других грађевина.
3. Исто, прегледи по НОО.
- 3а. ИАЧ, Непријатељска активност на терену Драгачева у периоду 1941—1945. године, рукопис.
4. ИАЧ, Милинко Кокотовић, У Драгачеву под Немцима, рукопис.
5. Архив Војноисторијског института, Београд (у даљем тексту ВИИ), извештаји Окружног начелства из Краљева шефу српске државне безбедности из тог времена.
6. ИАЧ, Непријатељска активност на терену Драгачева у периоду 1941—1945. године, рукопис; збирка сећања и изјава коју су сакупили аутори овог рада, приватно власништво.
7. Подаци из извештаја Окружног начелства шефу српске државне безбедности, за које нисмо нашли потврду у матичној књизи умрлих у Каони.
8. Збирка сећања и изјава коју су сакупили аутори овог рада, приватно власништво.
9. Као под 1.
10. Исто.
11. ВИИ, Недићев фонд, к. 30, рег. бр. 8/1—2.
12. Исто.
13. Исто, извештај Окружног начелства бр. 16903 од 14. јула 1943. године.
14. О томе је писао и један емигрант у посебној књизи објављеној у Лилу 1949. године, која је ауторима стављена на увид.
15. Као под 1; збирка сећања и изјава коју су сакупили аутори овог рада.
16. ВИИ, Архива ДМ, С — V 164/1, препис у ИАЧ.
17. ИАЧ, Раде Јованчевић, Негришорска хроника, рукопис; збирка сећања и изјава коју су сакупили аутори овог рада.
18. Исто; ИАЧ, Данило О. Белић, Хроника Лучана, рукопис.
19. Као под 1.
- 19а. ВИИ, Недићев фонд, извештај Окружног начелства из Краљева од 16. јула 1943. године.
20. Исто.
21. Исто.
22. ИАЧ, Раде Јованчевић, наведено дело.
23. ВИИ, Недићев фонд, више извештаја Окружног начелства из тога времена.
24. ИАЧ, Раде Јованчевић, наведено дело.
25. Исто.
26. ВИИ, Архива ДМ, С — V — 166.
27. Као под 1.

ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА У ДРАГАЧЕВУ ТОКОМ ЛЕТА 1943. ГОДИНЕ

- 27а. Исто.
- 27б. Изјава Адама Грујовића из Чачка ауторима овог рада.
28. „Чачански крај у НОБ — хронологија догађаја”, Чачак, 1968, страна 276.
- 28а. Изјава Нате Лазаревић из Београда и Наде Ружић из Гуче ауторима овог рада.
29. Исто.
30. Исто; ВИИ, Недићев фонд, извештај Округног начелства шефу српске државне безбедности од 3. августа 1943.
31. Исто.
32. Као под 1; збирка сећања и изјава коју су сакупили аутори овог рада.
33. Исто.
34. Исто.
35. ВИИ, рег. бр. 54/6 — 1, кутија 22 — извештај Округног начелства из Краљева шефу српске државне безбедности од 19. марта 1943.
36. Матична књига умрлих месне канцеларије у Каони.
37. Чачански крај у НОБ — хронологија догађаја, Чачак, 1968, стр. 257.
38. Исто, стр. 267.
39. ИАЧ, Народни одбор среза драгачевског, Преглед попаљених домова, заробљеника, интернираца, убијених и материјалних штета, 766.
- Тада и касније је у Горњем Дубцу спаљено или оштећено Стевану Стевановићу 20 грађевина, Војмиру Стевановићу три, Јовану Мисићу две, Јеротију Драгићевићу шест, Младену Дукићу две, Срећку Милинковићу пет, Видосаву Гиловићу три, Гојку Милутиновићу пет, Боривоју Мијаиловићу три, Тодору Радовићу осам, Јулки Стругаревић једна, Милићу Јовановићу три, Љубисаву Мијаиловићу 12, Велимиру Јовановићу четири, Војмиру Луковићу пет, Милики Петровић 14, Добринки Рудинац две, Драгојли Милинковић осам, Даци Милинковић осам, Редомиру Радовићу 11, Милосаву Гиловићу три, Јаниму Рудинцу девет, Срећку Раденковићу 10, Милоју Рудинцу 10, Витомиру Драгићевићу једна, Славку Радовићу три, Видоју Маринковићу осам, Милићу Рудинцу шест, Станку Гиловићу 10, Живку Богдановићу четири, Михаилу Стевановићу 11, Миломиру Стевановићу 11, Младомиру Радовићу пет, Велисаву Радојичићу шест, Раденку Стевановићу пет, Сави Стевановић шест, Александру Милутиновићу 10, Славку Стевановићу осам, Тиосаву Стевановићу осам, Добросаву Радовићу пет, Божидару Раденковићу девет, Симеуну Мијаиловићу шест, Јеротију Јовановићу 24, Десимиру Томовићу шест, Срећку Јовановићу четири, Марку Рудинцу девет, Добросаву Пантелићу једна, Исакију Сарићу четири, Стевану Дукићу једна, Младену Јовановићу пет, Драгиши Јовановићу једна, Челки Пантелић пет и Јаники Сарић једна грађевина; у Доњем Дубцу: Драгиши Караџићу 17 грађевина, Драгутину Војиновићу шест, Драгиши Котуровићу шест, Исидору Божићевићу четири, Ђурђу Божићевићу једна, Миладину Котуровићу четири, Александру Божићевићу једна и Сретену Котуровићу једна, а из Толишнице — Хрививоју Котуровићу седам грађевина, Вељку Милетићу две, Симеуну Радовићу шест, Маргити Николић три, Радојку Николићу једна, Драгиши Рудинцу три, Данојли Милетић три, Андрији Дмитровићу једна, Владети Николићу пет, Милу Драгићевићу три, Миљојку Сарићу девет, Стојки Сарић три, Владану Дмитровићу две, Драгомирки Драгићевић седам, Александри Милинковићу три и Тривуну Дукићу четири грађевине.
40. Изјава Милутина Јовановића ауторима овог рада; ИАЧ, Непријатељска активност на терену Драгачева у периоду 1941 — 1945. године, рукопис. Интересантно је, овде, напоменути и чињеницу да су четници после одласка Немаца једног човека из Вучковице осудили на двадесет година робије „због сарадње са Немцима”, с тим што казну треба да издржи „после рата”. На тај документ указао је Томислав Протић у Хорници Драгачевског батаљона, рукопис у ИАЧ.
41. Исто; збирка изјева и сећања коју су сакупили аутори овог рада.
42. ВИИ, Недићев фонд, к. 30, рег. бр. 8/1—2.
43. ВИИ, разна документа у Недићевом фонду из тог времена.

44. Изјава Гојка Вујовића ауторима овог рада. О томе нешто више има забележено и у Хроници Јездине Недељка Јешпића, Чачак, 1975, одељак о 1943. години.

45. Као под 1.

46. Као под 44; изјава Драгољуба Станковића из Чачка ауторима овог рада.

47. Изјаве Гојка Вујовића из Београда и Милисава Недовића из Ртара ауторима овог рада. Стављајући му ово „на душу“, четници су агента Величковца ликвидирали.

48. ИАЧ, Народни одбор среза драгачевског 1945—1946, Преглед попаљених домова, заробљеника, интернираца, убијених и материјалних штета, 766.

49. Као под 1.

50. Исто.

51. Исто.

52. Исто.

53. ИАЧ, Народни одбор среза драгачевског, ратна штета, 1945 — 1946, Преглед попаљених домова, заробљеника, интернираца, убијених и материјалних штета, 766.

У Ртарима тада су попаљене, уништене или знатно оштећене куће и друге економске зграде Светиславу Недовићу, Будимиру Недовићу, Николи Крунићу, Раниславу Томовићу, Тихомиру Томовићу, Примиславу Томовићу, Чедомиру Мирковићу, Борики Скелић, Павлији Стојановић, Светиславу Мирковићу, Јовану Мирковићу, Војину Радосављевићу, Милићу Мићовићу, Редомиру Мићовићу, Крстомиру Стојановићу, Цветку Раденковићу, Светозару Обрадовићу, Војину Вранићу, Павлу Милошевићу, Новици Милошевићу, Радомиру Милошевићу, Будимирки Милошевић, Бранку Милошевићу, Тихомиру Милошевићу, Вукићу Милошевићу, Средоју Обрадовићу, Мири Обрадовић, Сретену Обрадовићу, Милоју Обрадовићу, Радосаву Обрадовићу, Новици Недовићу, Јездимиру Тодоровићу, Добривоју Крунићу, Љубомиру Мирковићу, Драгиши Стојановићу, Љубу Скелићу, Вучку Петровићу, Авраму Петровићу, Милићу Крунићу, Павлу Крунићу, Вељку Томовићу и Радомиру Томовићу; у Горњој Криварици: Вукадину Рајковићу, Пантелији Перовићу, Светолику Перовићу, Миладину Перовићу, Живојину Перовићу, Милану Перовићу, Војину Богђевићу, Милији Богђевићу, Богдану Илићу, Петронију Илићу, Стојани Баралић, Сретену Митовићу, Милуну Томашевићу, Петру Радичевићу, Александру Кокотовићу, Драгутину Радичевићу; у Вичи и Кривачи (делимично и немачке паљевине): Недељку Милекићу, Радисаву Милекићу, Радосави Милекић, Милунки Милекић, Миленки Милекић, Гвоздену Милекићу, Обраду Розгићу, Добросаву Мирковићу, Исезилу Ђокановићу, Тихомиру Ђокановићу, Милојку Ђировићу, Будимирки Ђировић и Луки Мирковићу; у Турици: Раду Срегеновићу (п.т. објекта), Милоју Проковићу (2), Вукашину Проковићу (4), Душану Илићу (4), Милану Илићу (3), Љубомиру Милинковићу (3), Владимиру Милинковићу (3), Сретену Милинковићу (2), Гвоздену Пантовићу (3), Стевану Веселиновићу (1), Богољубу Ристићу (1), Бранисаву Достанићу, (1), Добривоју Јанковићу (1), Данилу Марићу (1), Средоју Марићу (1), Средоју Пајовићу (1), Војину Тимотијевићу (1) Млађену Тимотијевићу (2), Љубиши Тимотијевићу (3), Љубисаву Тимотијевићу (1), Винки Пајовић (1), Драгану Пајовићу (1), Радичу Пајовићу (1), Миту Пајовићу (2), Миливоју Пајовићу (1), Душану Пајовићу (1), Мијалку Пајовићу (1), Миловану Пајовићу (1), Вићентију Васиљевићу (2), Мирку Васиљевићу (2), Десимиру С. Васиљевићу (3), Владимиру Васиљевићу (2), Милосаву Васиљевићу (2), Десимиру Б. Васиљевићу (5), Милосаву Радоњићу (1), Добривоју Радоњићу (2), Радојку Илићу (4), Илији Илићу (3), Милоју Чворовићу (3), Николи Лазаревићу (2), Милисаву Лазаревићу (2), Радосаву Ђорђевићу (1), Ранку Ђорђевићу (1), Гојку Лазаревићу (1), Недељку Милићевићу (6), Милану Лазаревићу (2), Драгану Чворовићу (2), Славку Сретеновићу (3), Рајку Сретеновићу (1), Миладину Радоњићу (3), својини села Турице (1), Вукоману Петрићевићу (1), Димитрију Васиљевићу (4), Дмитру Васиљевићу (1), Василију Васиљевићу (1), Светозару Белобрковић из Гуче (7), Миодрагу Шушићу из Гуче (1) и Љубомиру Петрићевићу (1); у Лису: Владану Лазовићу (један објекат), Недељку

ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА У ДРАГАЧЕВУ ТОКОМ ЛЕТА 1943. ГОДИНЕ

Нешовановићу (2), Гвоздену Ђоковићу (2), Љубисаву Аврамовићу (2), Влаиславу Милићевићу (1), Велисаву Јовичићу (3), Симу Димитријевићу (2), Радоју Стевановићу (4), Милошу Јовичићу (1), Светозару Суруровићу (8), Милојку Шапоњићу (1), Драгиши Караџићу (1), Живку Босићу (2), Јовићу Босићу (2), Недељку Босићу (1), Живојину Јовичићу (1), Стаменку Гавриловићу (1), Милошу Босићу (1), Рајки Босићу (1), Косани Радовановићу (1), Славку Јовичићу (1), Петру Стевановићу (4), Милији Димитријевићу (2), Богосаву Стевановићу (4), Драгу Савићу (1), Милоју Гавриловићу (2), Миљку Оцокољићу (3), Срећку Стевановићу (4), Владимиру и Станји Димитријевић (5), Милошу Ђоковићу (1) и Богосаву Цветићу (1); у Грebu: Пантелији Рајчићу (3 грађевине), Благомиру Рајчићу (1), Радојци Рајчићу (2), Стојану Рајчићу (3), Војину Рајчићу (2), Милану Рајчићу (3), Драгићу Васовићу (2), Радовану Зимоњићу (5), Светозару Васовићу (1), Богдану Ковачевићу (2), Миливоју Ковачевићу (1), Јакову Јовичићу (1), Пери Јовичић (1), Рајку Јовичићу (6), Станојки Илић (6), Видоју Илићу (4), Милутину Илићу (4), Арсенију Илићу (4), Велимиру Илићу (1), Драгићу Илићу (3), Милијанки Вујовићу (5), Станимиру Вујовићу (4), Десириу Вујовићу (3), Ивану Цикићу (5), Дмитру Бугарчићу (5), Андрији Шипетићу (2), Стојану Шипетићу (1), Саву Шипетићу (1), Драгићу Шипетићу (6), Мићи Шипетићу (2), Станојлу Андрићу (2), Боју Тошићу (1), Крстомиру Илићу (3), Драгутину Илићу (8), Стојки Јовичић (4), Радојци Јовичићу (4), Мићи Јовичићу (1), Милораду Радовановићу (1), Милуну Цикићу (1), Станку Бајчетићу (2), Бранку Бајчетићу (5), Зорки Вујовић (1), Цмиљи Јовичић (1), Јеремији Рајчићу (2), Раћу Шипетићу (1), Младомиру Шипетићу (1), Милији Шипетићу (1), Јеремији Ковачевићу (1), Крстини Бабић (1), и Илинки Васовић (3 грађевине); у Рогачи: Михаилу Милинковићу (3 објекта), Ранку Милинковићу (2), Милвану Милинковићу (3), Радомиру Милинковићу (3), Душану Радоњићу (2), Миловану Милинковићу (3), Радомиру Милинковићу (3), Душану Радоњићу (2), Димитрију Радоњићу (2), Мијалку Николићу (1), Гвоздену Живковићу (1), Божидару Живковићу (2), Тихомиру Живковићу (1), Божидару Пропадовићу (1) и Ольги Ковановић (1); у Тијању и Пухову: Вучку Поповићу (8 грађевина), Милошу Милутиновићу (2), Светиславу Митровићу (2), Добросаву Митровићу (5), Зорки Поповић (1), Стевану Поповићу (2), Властимиру Икодиновићу (7), Ранку Јовковићу (5), Борисаву Гавриловићу (2), Драгиши Гавриловићу (2), Радовану Милићевићу (3), Винки Филиповић (4), Станики Ружкић (1), Милији Милинковић (2), Анђелији Поповић (1), Василију Кулашевићу (7), Николи Пантелићу (7), Селомиру Пантелићу (1), Борисаву Митровићу (7), Драгомиру Зеловићу (2), Радичу Поповићу (1), Милораду Милојевићу (2), Петру Милојевићу (4), Милији Кулашевићу (4), Добросаву Милутиновићу (3), Стојану Видојевићу (2), Александру Димитријевићу (1), Ђулисаву Милованковићу (2), Светозару Димитријевићу (2), Борисаву Јевремовићу (2), Драгомиру Полуги (2), Данилу Милојевићу (1), Павлу Васовићу (5), Душану Поповићу (4), Тихомиру Петровићу (3), Милисаву Полуги (6), Милији Филиповићу (4), Чедомиру Гавриловићу (2), Борисаву Кулашевићу (3), Добросаву Поповићу (6), Милојку Поповићу (10), Вучку Достанићу (3), Добривоју Милутиновићу (2), Милоју Јаћимовићу (2), Ранисаву Јаћимовићу (1), Спасоју Јаћимовићу (6), Милораду Блогојевићу (3), Славку Јаћимовићу (2), Љубиши Благојевићу (2), Тихомиру Тајсићу (6), Ранку Тајсићу (4), Недељку Матовићу (5), Владимиру Тодоровићу (10), Редовану Јаћимовићу (4), Драгутину Тајсићу (3), Љубини Јаћимовић (3), Војмиру Матовићу (2), Андрији Јаћимовићу (6), Милији Јаћимовићу (3), Филипу Јаћимовићу (2), Добривоју Благојевићу (5), Милуну Јаћимовићу (6), Светолику Благојевићу (3), Рајку Блогојевићу (5), Лазару Благојевићу (2), Ивану Благојевићу (2), Радојци Тајсићу (2), Гвоздену Тајсићу (5), Мићу Благојевићу (4), Драгомиру Тајсићу (2), Велисаву Тајсићу (6), Срећку Тајсићу (4), Милићу Јаћимовићу (3), Милуну Тајсићу (5), Радомиру Јаћимовићу (1), Станојли Митровић (2) и Милисаву Јелићу (1 грађевина); у Доњој Крварници: Ђурђу Красићу (3 зграде), Драгиши Василићу (3) Радичу Бркићу (2), Милинку Бојановићу (3), Живку Бојановићу (4), Драгојлу Бркићу (1), Милуну Илићу (1), Добривоју Бакићу (1), Живораду Бркићу (3), Аксенију Бркићу (2), Обрену Бркићу (2), Средоју Бркићу (3), Драгутину Бркићу (1), Боривоју Сусуровићу (4), Милуну Богдановићу

(1), Совронију Богдановићу (1), Ненаду Томашевићу (1), Бранку Томашевићу (6), Витору Томашевићу (2), Спасоју Томашевићу (1), Ђурђу Томашевићу (4), Цветку Томашевићу (1), Станоју Томашевићу (1), Славку Томашевићу (1), Филипу Томашевићу (2), Периши Томашевићу (1), Љубисаву Р. Томашевићу (2), Живки Томашевићу (1), Драгутину Томашевићу (1), Љубинку Томашевићу (3), Василију Томашевићу (1), Гини Т. Томашевић (2), Живојину Томашевићу (1), Крстомиру Томашевићу (2), Борисаву Кнежевићу (4), Драгомиру Кнежевићу (1), Љубомиру Кнежевићу (3), Ворики Кнежевић (1), Филипу Кнежевићу (2), Лепосави Бркић (1), Миодрагу Василићу (1), Милошу Милекићу (2), Драгу Ковачевићу (3), Милојку Симовићу (3), Милутину Радичевићу (1), Велимиру Ђудићу (4), Милосаву Милекићу (1), Радовану Милекићу (1), Миленку Василићу (1), Добривоју Милекићу (4), Срећку Милекићу (1), Светозару Милекићу (5), Миљку Милекићу (2), Десимиру Милекићу (3), Раду Кнежевићу (3), маси пок. Драгомира Милекића (4), Ненади Милекићу (2), Доњокраваричкој кредитној задрузи (2), дому Набављачке задруге (1), Доњокраваричкој општини (5), Пери Мутавчић (1) и Милораду Мутавчићу (све грађевине) у Лопашу: Дмитру Росићу (2 зграде), Милутину Божовићу (4), Војиславу Попадићу (2), Миладину Божовићу (1), Велимиру Божовићу (1), Обраду Војићу (1), Богосаву Танасијевићу (1), Милутину Голубовићу (1), Миловану Мијаиловићу (1), Драгутину Мијаиловићу (1), Драгомиру Росићу (1), Стојану Љубичићу (1), Милојку Росићу (1), Живку Тодоровићу (1), и Вујани Божовић (1); у Вирову (где су палили делимично и Немци): Мирку Ђирјаковићу (2 грађевине), Средоју Ђирјаковићу (1), Љубинку Пајићу (1), Борисаву Дамљановићу (2), Живки Пајић (1), Раденку Бошковићу (1), Станоју Бошковићу (2), Будимиру Ђирјаковићу (2), Живојину Пајићу (3), Лени Ђирјаковић (3), Радојки Ђирјаковић (1), Вучку Милинковићу (1), Драгиши Ђирјаковићу (1), Радичу Недељковићу (3), Владиславу Чекеревцу (1), Живку Недељковићу (4), Рајки Марић (све грађевине), Милу Недељковићу (1), Милици Шендековић (1), Ђули Шендековић (3), Петронији Ђирјаковић (1), Војину Гачановићу (3), Петру Гачановићу (1), Ненаду Гачановићу (1), Стаменку Крљанцу (1), Јелени Ђирјаковић (3), Браниславу Шендековићу (1), Дамљану Дамљановићу (3), Властимиру Милинковићу (1), Бранку Ђирјаковићу (2), Радојку Шендековићу (3), Драгињи Вералић (1), Миломиру Недељковићу (2), Ангелини Недељковић (1), Радосаву Недељковићу (1), Станојки Недељковићу (2), Милошу Недељковићу (2), сеоски салаш (1), Рајку Недељковићу (1), Миодрагу Милинковићу (1), Василију Недељковићу (1), Љубиши Тодоровићу (1), Новиту Ђирјаковићу (1), Јездимиру Вујичићу (1), Ђорђу Недељковићу (1), Јелени Недељковић — Нери (3), Крсти Недељковићу (3), Радојку Р. Недељковићу (1), Браниславу Недељковићу (1) и Велизару Ђирјаковићу (3 зграде); у Котражи, Вучковици, Пшанику и Белом Камену: Сретену Пртењаку (1 грађевина), Радоју Филиповићу (1), Крсти Доловићу (1), Мики Бујошевићу (4), Авраму Радојевићу (1), Петронију Миливојевићу (1), Станоју Чакаревићу (1), Миломиру Пртењаку (1), Ацку Јовичићу (1), Властимиру Милинковићу (1), Миодрагу Милисављевићу (1), Стојану Вујовићу (1) и Драгославу Дмитрићу (1); у Миросалцима: Војиславу Милосављевићу (2), Ранку Шеловићу (8), Млађену Чакаревићу (2), Милану Ђукићу (1), Дојчилу Ђукићу (1), Борки Ковачевић (1), Драгутину Радичевићу (5), Станоју Милинковићу (4), Миленку Милојевићу (2), Рајку Милинковићу (4), Милији Јовановићу (1), Петку Мићићу (2), Драгану Миковићу (1) и Павлу Николићу (2), а у Трешњевици Мәрку Миливојевићу (1 грађевина); у Зеокама: Радисаву Јовковићу (2 грађевине), Милутину Симовићу (1), Филипу Обреновићу (2), Станку Кувелићу (4), Крстомиру Ранђићу (4), Миловану Кувелићу (5), Љубу Ранђићу (6), Обраду Борђевићу (3), Василију Кувелићу (1), Борисаву Рисимовићу (4), Радомиру Јокићу (1), Радмили Ђуракић (1), Ранку Јовановићу (1), Јовку Јовковићу (1), Продану Ђаловићу (1), Милојки Јанковић (4), Милији Ђаловићу (1), Будимиру Крљанцу (1), Војиславу Пајовићу (1), Богосаву Мићићу (1), Драгићу Савићу (9), Николији Ђокић (1), Гини Рисимовић (1), Милану Петровићу (1), Добросаву Кувелићу (4), Мирку Јокићу (5), Јовану Ранђићу (5), Сретену Кувелићу (4), Миодрагу Радовановићу (3), Велисаву Кувелићу (5), Боривоју Кувелићу (3), Светолику Кувелићу (4), Љубици Јевремовић (2), Благоју Вуковићу (4), Добривоју Рисимовићу (7), Љубињи Пајовић (4), Лазару Аврамовићу (2), Будимиру Рисимовићу (1), Мити Јовановићу (1), Радомиру Јанковићу (3),

ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА У ДРАГАЧЕВУ ТОКОМ ЛЕТА 1943. ГОДИНЕ

Тихомиру Ђокићу (3), Јездимиру Ђуракићу (1), Драгутину Рисимовићу (5), Мијаилу Милојевићу (4), Радоју Кувелићу (5), Милоју Ранђићу (6), Андрији Пајовићу (8), Петру Ранђићу (3), Добросаву Рисимовићу (5), Богосаву Рисимовићу (1), Милану Н. Николићу (1), Радисаву Василијевићу (5), Милораду Крљанцу (2), Миодрагу Јевремовићу (1), Ристу Милојевићу (1), Милосаву Пејовићу (4), Станимиру Ђокићу (9), Зеочкој земљорадничкој набављачкој задрузи (1), Миодрагу Топаловићу (3), Раденку Петровићу (1), Авраму М. Јевремовићу (1), Радисаву Јевремовићу (1), Драгутину Симовићу (1), Раденку Крљанцу (1), Десимиру Гавриловићу (1), Милосаву Јевремовићу (12), Ђорђу Ђаловићу (1), Властимиру Милојевићу (1), Славомиру Јанковићу (1), Десимиру Гавриловићу (3), Љубиши Пајовићу (4), Станимиру Аврамовићу (2), Боривоју Тупајићу (3), Тихомиру Ђужићу (1), Радосаву Кувелићу (6), Велибору Ренђићу (2), Радовану Јевремовићу (8), Радисаву Ђуновићу (неколико зграда), Василију Јевремовићу (2), Драгутину Каровићу (4), Љубоју Јевремовићу (3), Велимиру М. Јанковићу (5), Радисаву Николићу (1), Миломиру Ђуновићу (1), Срећку Г. Аврамовићу (5), Бошку Топаловићу (6), Дринки Караклајић (3), Гвоздену Ђорђевићу (3) и Радовану Ђорђевићу (3 грађевине).

54. Исти извор; ИАЧ, документа ДМ, Ф IV, СВ, Други равногорски корпус.

У Живици су Бугари по једну зграду запалили Војимиру Брановићу и Бошку Зечевићу, али и неким другим грађанима. У Губеревцима су поплаћене грађевине, највише штале и кошаре и неколико кућа: Димитрију Цогољевићу (3), Милосаву Плазанићу (1), Драгољубу Плазанићу (1), Цветку Плазанићу (1), Драгомиру Цогољевићу (1), Живку Ђенедићу (1), Милутину Вујичићу (1), Николи Цогољевићу (1), Михаилу Цогољевићу (1), Миливоју Д. Плазанићу (1), Добривоју Вуксановићу (1), Ристу Плазанићу (1), Драгославу Клисарићу (1), Витомиру Зечевићу (1), Милану Н. Плазанићу (1), Бошку Басарићу (1), Милораду Вујиновићу (3), Илији Ракићевићу (1) и Ђорђу Ракићевићу (1), а у Горачићима: Макрени Петровић (дућан), Гвоздену Петровићу (дућан), Велимиру Зимоњићу (кућа) и Видоју Филиповићу (зграда), уз неколико мањих економских објеката.

55. Збирка сећања и изјава коју су сакупили аутори овог рада.

LES CRIMES DES OCCUPANTS DANS LA RÉGION DE DRAGAČEVO AU COURS DE L'ÉTÉ 1943

Pour la région de Dragačevo, située dans le bassin de la Belica, en Serbie occidentale, l'année 1943 fut celle des plus rudes épreuves. Les fascistes allemands et bulgares, en collaboration avec les traîtres du pays torturaient et massacraient la population ou l'arrêtaient et la déportaient, incendiaient les maisons, étables et autres constructions, ainsi que les bâtiments publics. Y étaient exposés surtout les familles et les biens des combattants du mouvement de libération nationale, les membres des comités qui étaient formés en 1941 sur territoire libéré et tous ceux qui soutenaient la lutte des partisans, mais aussi les citoyens non-engagés qui désapprouvaient les façons d'agir des occupants fascistes et la terreur à laquelle se livraient ceux-ci, aidés par les traîtres du pays.

Au cours de l'année 1943, année de massacres et de persécutions, mais aussi celle de ravages, périrent 66 combattants et 28 sympathisants du mouvement de libération nationale, tandis que 254 habitants de la région tombèrent victimes de la terreur fasciste. Près de 1500 bâtiments furent incendiés, détruits ou gravement endommagés, alors que le nombre total de bâtiments incendiés et détruits au cours des quatre ans de la guerre, depuis 1941 jusqu'à 1945, s'élevait à 1651. Furent saccagés les vergers et les forêts, les champs et les maisons. Furent pillés les bestiaux, la récolte, les vivres, les trousseaux de jeunes filles et toute sorte d'objets de valeur.

Pour la population de la région de Dragačevo et de toute la Serbie occidentale l'année 1943 fut une période d'insécurité absolue. Mais c'est surtout l'été de l'année en question qui fut le moment des souffrances les plus atroces. Après le séjour dans la région d'une unité d'information de l'armée allemande qui a tué un grand nombre de personnes et qui a presque exterminé la population des villages de Negrišori et de Lisice, ce fut le tour d'une expédition punitive bulgare. Celle-ci bloqua la région vers mi-août, massacra une partie de la population et en déporta une autre. En même temps, les tchetniks, fidèles serviteurs de l'occupant, tuèrent et torturèrent non seulement ceux qui adhéraient au mouvement de libération nationale, mais aussi des citoyens non-engagés.

Ce fut, en vérité, un été tragique pour la population de Dragačevo.

Cet ouvrage en expose la triste chronique en donnant la liste des personnes tuées et des bâtiments incendiés.

Radovan MARINKOVIĆ et Tomislav PROTIĆ



Сл. 1. Придворица августа 1943. године: Часлав Вуловић са мајком међу спаљеним грађевинама

Списак

Људскога народа је стрељано у Краљеву од стране Нацистичке
 ора и његови сапутници са територије овога одбора

9	име и презиме	број	породица	старије	иман	пол
1	Вуловић	1	Сарајево	Сарајево	нема	муш
2	Ловина	2	Сарајево	Сарајево	има	муш
3	Василија	3	Сарајево	Сарајево	има	муш
4	Вуловић	4	Сарајево	Сарајево	има	муш
5	Вуловић	5	Сарајево	Сарајево	има	муш
6	Вуловић	6	Сарајево	Сарајево	има	муш
7	Вуловић	7	Сарајево	Сарајево	има	муш
8	Вуловић	8	Сарајево	Сарајево	има	муш
9	Вуловић	9	Сарајево	Сарајево	има	муш

Сл. 2. Списак грађана села Драгојевца стрељаних од окупатора у Краљеву. (Факсимил прве стране документа)

МЕСНИ НАРОДНИ ОДБОР
СРЕДНА ДРУГА СРЕДИНА
Бр. 915
4-а Д - 194 год.
ДОНА ПРАВАРИЦА

Име и Презиме	Одделение	Име на родител	Родителско презиме	Статус	Процент	Забелешка	Датум
Борислав Штеревски	1. кукла	7. X	6. M	Својот	100%	Име: Борислав Штеревски	09 Октомври 1944
Тодорче Стојановски	1. кукла	7. X	3. M	Својот	100%	Име: Тодорче Стојановски	-
Терка Штеревски	1. кукла	4. X	4. M	Својот	100%	Име: Терка Штеревски	-
Тодор Мухоморовски	1. кукла	8. X	5. M	Својот	50%	Име: Тодор Мухоморовски	09 Октомври 1944
Попружан Мухоморовски	1. кукла	8. X	6. M	Својот	50%	Име: Попружан Мухоморовски	-
Климент Мухоморовски	1. кукла	7. X	5. M	Својот	50%	Име: Климент Мухоморовски	-
Борис Мухоморовски	1. кукла	7. X	5. M	Својот	80%	Име: Борис Мухоморовски	-
Михаил Мухоморовски	1. кукла	7. X	5. M	Својот	50%	Име: Михаил Мухоморовски	-
Михаил Мухоморовски	1. кукла	5. X	7. M	Својот	80%	Име: Михаил Мухоморовски	-
Михаил Мухоморовски	1. кукла	3. X	4. M	Својот	50%	Име: Михаил Мухоморовски	-
Михаил Мухоморовски	1. кукла	4. X	4. M	Својот	50%	Име: Михаил Мухоморовски	-
Михаил Мухоморовски	1. кукла	5. X	4. M	Својот	50%	Име: Михаил Мухоморовски	-
Михаил Мухоморовски	1. кукла	7. X	5. M	Својот	100%	Име: Михаил Мухоморовски	-
Михаил Мухоморовски	1. кукла	8. X	4. M	Својот	100%	Име: Михаил Мухоморовски	-
Михаил Мухоморовски	1. кукла	4. X	4. M	Својот	100%	Име: Михаил Мухоморовски	-
Михаил Мухоморовски	1. кукла	4. X	4. M	Својот	100%	Име: Михаил Мухоморовски	-

Одделение: 1. кукла

Секретар М. Д. О
Свилен Стојанов



Председател М. Д. О
Михаил Стојанов

Ст. 3. Список граѓана села Ново Кладовице којима су поплаћене и подумале судно од стране Немцима и Бугарца